

Zgłoszony do druku: 02.03.2025

Przyjęty do druku: 27.05.2025

DOI: <https://doi.org/10.12775/AKZ.2025.005>

Dominik Kadzik
(Uniwersytet Jagielloński)

W CENTRUM WŁADZY. RELACJE MIĘDZY DWOREM A KANCELARIĄ NA PRZYKŁADZIE PANOWANIA STEFANA BATOREGO. ZARYS PROBLEMU

Słowa kluczowe

Stefan Batory, dwór królewski, kancelaria królewska, Rzeczypospolita w XVI w., władza państwowa

Keywords

Stephen Báthory, royal court, royal chancery, Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th century, state authority

Streszczenie

Artykuł prezentuje odmienne podejście badawcze do dworu i kancelarii królewskiej w porównaniu z najpopularniejszym wśród historyków, które koncentruje się na dziejach oraz personelu tych instytucji badanych osobno. Zaproponowano wyjście poza ramy organizacyjne dworu i kancelarii, by potraktować je wspólnie, jako narzędzie monarchy wykorzystywane do sprawowania władzy. To nowe spojrzenie, tzw. funkcjonalne, koncentruje się na sposobie zarządzania państwem oraz roli, jaką odgrywali w nim dworzanie i pracownicy kancelarii. Często musieli oni współpracować, niekiedy wzajemnie się zastępować, aby zrealizować

Dominik Kadzik, adiunkt w Zakładzie Historii Nowożytnej Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zainteresowania naukowe: panowanie króla Stefana Batorego, dzieje dworu królewskiego w epoce wczesno nowożytnej, historia Rzeczypospolitej w XVI w.

E-mail: dominik.kadzik@uj.edu.pl

ORCID ID: 0000-0001-8589-1508

postawione im zadanie. Jedną z najważniejszych kwestii w tym zakresie była funkcja komunikacyjna między władcą i jego otoczeniem (centrum) a prowincją (kraj). Była ona realizowana przez personel obu instytucji odpowiedzialnych za jej poszczególne etapy. Ponadto wskazano przypadki, w których dwór i kancelaria wzajemnie się uzupełniały, a nawet świadczyły sobie usługi potrzebne w procesie.

Summary

At the Center of Power. Relations Between the Royal Court and the Chancery

During the Reign of Stephen Báthory. An Outline of the Problem

The article presents a different research approach to the royal court and chancery compared to the most popular one among historians, which focuses on the history and personnel of these institutions studied separately. It proposes moving beyond organizational frameworks of the court and the chancery and treating them together as an instrument of monarchical power. This new, so called functional perspective focuses on how the state was governed and on the roles played by courtiers and chancery officials. They often had to cooperate, sometimes substitute for each other, in order to accomplish their assigned tasks. One of the most significant issues in this regard was communication between the ruler and his immediate circle (the center) and the provinces (the country). This communication was carried out by the personnel of both institutions, each responsible for specific stages of the process. In addition, the article points to instances in which the court and the chancery complemented each other or even rendered mutual services essential to the functioning of central administration. The reign of Stephen Báthory serves as an illustrative example.

Wzajemne relacje między dworem monarchy a kancelarią królewską wynikały z „rodowodu” tej ostatniej instytucji, która w początkach XVI w. uniezależniła się od dworu, stając się samodzielną instytucją¹. Odcisnęło to swego rodzaju piętno na współczesnej historiografii, gdyż badacze zajmujący się epoką wczesnonowożytną w Polsce najczęściej skupiają się na dziejach albo dworu, albo kancelarii. W obu przypadkach mamy też do czynienia z podejściem, które można by określić instytucjonalnym, czyli analizowaniem struktury danej instytucji z punktu widzenia kryterium personalnego, fluktuacji osobowej, zakresu obowiązków wynikających z zajmowanego stanowiska. Obie grupy historyków definiują swój przedmiot

¹ Chorażyczewski, *Przemiany organizacyjne*, 14.

badan w sposób zawężający². Można jedynie wskazać na kilka prac, które wychodzą poza taki schemat myślenia: Andrzej Wyczański, *Między kulturą a polityką. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506–1548)*, Warszawa 1990 czy Mirosław Korolko, *Seminarium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego. Humanisci w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta*, Warszawa 1991. Choć warto odnotować, iż obie wymienione monografie traktują o dosyć specyficznej grupie osób, która była pomiędzy dworem a kancelarią. Trafnie ocenił to Waldemar Chorażyczewski, stwierdzając, iż sekretariat królewski w XVI w. z jednej strony stawał się niezależny, z drugiej strony nigdy do końca nie wyszedł ze struktury nadwornej³. Część sekretarzy dalej formalnie była na etacie nadwornym. Nie ulega wątpliwości, iż brakuje prac, które realizowałyby podejście odmienne od wspomnianego wyżej tzw. instytucjonalnego – czegoś na kształt postulatu zgłoszonego sprzed 25 laty przez Urszulę Augustyniak w stosunku do tematyki dworu królewskiego. Mianowicie, by scharakteryzować otoczenie monarchy z punktu widzenia centrum władzy, jego funkcjonowanie oraz strukturę, ale nie w taki sposób, jaki był uprawiany do tej pory, czyli utożsamienie dworu ze stronnictwem rojalistycznym, tylko jako instytucjonalne narzędzie władzy⁴. Wcześniej, w dużej mierze z podobnymi postulatami, ale wysuniętymi wobec kancelarii, wystąpił Andrzej Wyczański, który zauważył, iż analizując jej działalność, jednocześnie bada się znacznie szersze zjawisko, a mianowicie funkcjonowanie centralnego aparatu urzędniczego królewskiego⁵.

Zajmując się od lat zagadnieniem dworu króla Stefana Batorego, natrafiłem na liczne przykłady, w których członkowie najbliższego otoczenia władcy byli wykorzystywani do zadań wykraczających poza ich nadworne obowiązki. Kierując się podejściem instytucjonalnym, tego rodzaju aktywność staje się drugorzędna, niekiedy jest traktowana w kategoriach ciekawostki. Warto zauważyć, że były też takie grupy osób, które wykonywały na rzecz monarchy określone usługi, częstokroć przez dłuższy, kilkuletni okres, a mimo to formalnie nie były zaliczane w poczet personelu nadwornego⁶. Z tych powodów w dotychczasowej historiografii nie poświęcono im zbyt wiele uwagi, chociaż na co dzień przebywały te osoby w otoczeniu władcy. Inspirując się wyżej wspomnianymi postulatami badawczymi Urszuli Augustyniak i Andrzeja

² Literatura dworska (wybór): Borkowska, *Dynastia Jagiellonów w Polsce*; Fabiani, *Warszawski dwór Ludwika Marii*; Ferenc, *Dwór Zygmunta Augusta*; Marchwińska, *Królewskie dwory żon Zygmunta Augusta*; Skibniewska, *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka*. Literatura kancelaryjna (wybór): Chorażyczewski i Krawczuk, *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych*; Krawczuk, *Metrykanci koronni*; Syta, „Kancelaria królewska”; Sułkowska-Kurasiowa, *Polska kancelaria królewska*; Tandecki, „Kancelaria krzyżacka”, 75–86; Żądłowski, „Sekretarze królewscy Władysława IV”, 55–68.

³ Chorażyczewski, *Przemiany organizacyjne*, 132.

⁴ Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”*, 17.

⁵ Wyczański, „O potrzebie badań”, 150–1.

⁶ Kadzik, „W kręgu dworskim”, 39–56.

Wyczańskiego, łącząc je, można podejść do zagadnienia centrum władzy w szerszy sposób i wyjść poza instytucjonalne ramy zarówno ściśle rozumianego dworu oraz kancelarii, by przeanalizować problem rządzenia z punktu widzenia sposobów zarządzania krajem za pomocą najbliższego otoczenia monarchy. Tego rodzaju podejście można by określić mianem funkcjonalnego, bo istotą miało by być to, jaką ktoś pełnił funkcję w procesie, zaś na drugim planie pozostałoby to, w ramach jakich instytucji. Owym narzędziem władzy do osiągania stawianych sobie przez monarchę celów był zarówno dwór jak i kancelaria. Obie instytucje miały charakter usługowy wobec władcy, ale każda w innym zakresie. Dworzanie i służba nadworna odpowiadali za podstawowe potrzeby króla związane z bezpieczeństwem, wyżywieniem, transportem, rozrywką (dobrze oddaje to sformułowanie w języku angielskim *royal household*, czy francuskim *la maison du roi*, czyli domu monarchy). Z kolei personel kancelarii przygotowywał dokumenty dla króla oraz innych dostojników państwowych, a nawet osób prywatnych (co najlepiej można zaobserwować w księgach wpisów do Metryki Koronnej), czyli z dzisiejszej perspektywy był aparatem biurokratycznym (państwa). Zatem zdawać by się mogło, że obie grupy zajmowały się odrębnymi zagadnieniami. Pierwsza grupa w dużej mierze zajmowała się sferą prywatną monarchy, zaś druga publiczną. Jednakże były takie aspekty ich działalności, w których reprezentanci tych grup uzupełniali się lub współdziałali. Postulując owo funkcjonalne podejście, chciałbym zwrócić uwagę na dodatkową perspektywę badawczą, szczególnie że w ostatnich latach można zaobserwować większe zainteresowanie historyków tematyką dworu królewskiego, ale z punktu widzenia instytucjonalnego⁷. Nie należy stawiać przeciwko sobie obu tych podejść, wręcz przeciwnie, prawdopodobnie wyniki badań będą się wzajemnie uzupełniać. Podnoszony przeze mnie postulat zostanie scharakteryzowany na przykładzie panowania króla Stefana Batorego, chociaż posłużyłem się jedynie wybranymi aspektami, bowiem zdaję sobie sprawę z obszerności problemu badawczego i co za tym idzie – potrzeby dalszych studiów w tym zakresie. Wskazuję nie tylko na ścisłą kooperację pomiędzy dworem a kancelarią w takich czynnościach, jak przepływ informacji pomiędzy centrum państwa a prowincją, ale również analizuję przypadki, w jakich wzajemnie się uzupełniały, a w jakich współdziałanie było wręcz konieczne z punktu widzenia celu postawionego przez monarchę. Przed laty na podobne zagadnienie zwrócił uwagę Andrzej Tomczak podczas konferencji poświęconej dziejom Krakowa w epoce renesansu. Już wtedy zauważył, że niektóre osoby pełniły funkcję w obu

⁷ Dobrym zobrazowaniem tego może być aktywność „Zespołu badań nad dworami i elitami władzy” kierowanego przez Bożenę Czwojdrak, który w latach 2017–2023 był afiliowany przy IH PAN, zaś od 2024 r. działa w ramach Zamku Królewskiego na Wawelu.

instytucjach, jak chociażby duchowny pieczętarz, który był również przełożonym nadwornych kapelanów⁸. Warto odnotować, że w historiografii pojawiały się już teksty, które podejmowały przynajmniej jeden aspekt współpracy pomiędzy dworem a kancelarią, przykładem jest artykuł Henryka Palkija pt. „Problem komunikacji między kanclerzem wielkim koronnym a dworem w procesie tworzenia dokumentów w czasach Augusta II”⁹.

Komunikacja pomiędzy centrum władzy a tzw. krajem była jednym z najważniejszych zadań najbliższego otoczenia monarchy i na jej przykładzie możemy zaobserwować współpracę pomiędzy personelem nadwornym a kancelarią. W idealnym, modelowym ujęciu ci ostatni przygotowywali listy królewskie, zaś pierwsi – głównie kurierzy – rozwozili je do adresatów w Rzeczypospolitej. Przykładów na tego rodzaju aktywność można znaleźć wiele w księgach skarbu koronnego, w których wydzielono specjalną sekcję na wynagrodzenia dla posłańców¹⁰. Z punktu widzenia interesu władcy liczył się cały proces, od przygotowania odpowiedniej korespondencji do dostarczenia jej do adresata. Ta swego rodzaju symbioza między dworzanami a pracownikami kancelarii była naturalna dla ówczesnych, o czym najlepiej świadczy korespondencja pomiędzy podkanclerzym koronnym Janem Borukowskim a kanclerzem koronnym Janem Zamoyskim, w której pierwszy z nich tłumaczy kurierów z opóźnień w przekazywaniu informacji¹¹. Z treści listu można odnieść wrażenie, jakby podkanclerzy rozporządzał nadwornymi posłańcami, choć z formalnego punktu widzenia nie podlegali mu, gdyż zwierzchność nad nimi posiadał jeden z marszałków, a poza nimi podkomorzy. Najwidoczniej to rola kurierów w całym procesie komunikacji pomiędzy centrum władzy a jego podmiotami była podstawą do uzurpowania kompetencji przez podkanclerzego. Co więcej, można wskazać na inne rodzaje aktywności, które świadczyły o uzupełnianiu się personelu dworu i kancelarii po to, aby ich wspólne zadanie, jakim było przekazywanie wiadomości od króla Stefana na prowincję, mogło być wykonane. Mam na myśli sytuacje, kiedy pisarze kancelarii wykonywali zadania kurierów, jak chociażby Marcin Skrzetuski 26 IV 1577 r. jako posłaniec do Wielkopolski¹² czy Mikołaj Burban z kancelarii wielkoksiażęcej w lutym następnego roku został wysłany z listem królewskim na zjazd w Grodnie¹³. Nie wiemy, co było powodem jednorazowego przejęcia funkcji kurierskiej przez pracowników obu

⁸ Tomczak, „Dwór ostatnich Jagiellonów”, 97–100.

⁹ Palkij, „Problem komunikacji”.

¹⁰ Dotyczy to przede wszystkim tych tomów, które nie były brulionami, lecz spisnymi, skończonymi rejestrami wydatków rocznych dworu królewskiego. Zob. Archiwum Skarbu Koronnego, 1/7/0/1/252–263; 1/7/0/1/267–270; 1/7/0/1/273–279; 1/7/0/1/285.

¹¹ Sobieski, *Archiwum Jana Zamoyskiego*, 1: 269 (list Jana Borukowskiego, podkanclerzego koronnego do Jana Zamoyskiego, 1 października 1578 r.).

¹² Archiwum Skarbu Koronnego, 1/7/0/1/254: 218; 1/7/0/1/367–368: 98.

¹³ Ibid., 1/7/0/1/256: 170v; 1/7/0/1/257: 282v.

kancelarii Batorego, ale na pewno możemy wykluczyć jeden aspekt, tj. braków kadrowych wśród samych posłańców. Akurat w roku 1577 oraz 1578 służyło ich ok. 70 i należeli do jednej z najliczniejszych kategorii dworzan w tamtym okresie¹⁴. O ile w przypadku Burbana prawdopodobnie przyczyną była odległość, gdyż w tym czasie król Stefan przebywał w Warszawie, więc wysłanie kuriera z Mazowsza do Wilna po list przygotowany przez kancelarię wielkksiążęcą tylko po to, aby następnie przewieźć go do Grodna, było mało praktyczne. O tyle przypadek Skrzetuskiego nie można wytłumaczyć w ten sam sposób jak Burbana, gdyż pod koniec kwietnia 1577 r. Batory, a wraz z nim Jan Zamoyski przebywali w Warszawie¹⁵. Zatem list przygotowany w kancelarii mógł od razu trafić do nadwornego kuriera, a jednak tak się nie stało. Warto dodać, że obaj za wykonanie tej pracy otrzymali wynagrodzenie z dworu, jakie przysługiwało posłańcom za tego rodzaju usługę, co tylko utwierdza w przekonaniu, że Skrzetuski i Burbach wykonywali pracę kurierów nadwornych.

Zdarzało się również tak, że to członkowie dworu wspierali kancelarię w wykonaniu jej zadań. Ławryn Woyna, podskarbi nadworny litewski, w 1577 r. otrzymał bezpośrednie polecenie od króla Stefana, by nadzorował wychodzące z kancelarii litewskiej wici w związku z najazdem tatarskim¹⁶. Byli też tacy dworzanie, których praca na co dzień była bardziej związana z zadaniami kancelarii niż dworu. Pełnili funkcję swego rodzaju pośredników lub łączników pomiędzy obiema instytucjami. Jednym z nich był Krzysztof Dzierżek, tłumacz i pisarz arabski, który służył Batoremu w ciągu całego panowania¹⁷. Był praktycznie jedynym specjalistą w tej dziedzinie, poza tymczasowym najęciem Ormianina Szachmenczera w 1585 r.¹⁸. Z racji wyjątkowych umiejętności odpowiadał za obrót dokumentów z i do Imperium Osmańskiego oraz chanatów, jednakże jego aktywność nie sprowadzała się jedynie do typowej pracy kancelaryjnej¹⁹. Jako nadworny tłumacz częstokroć posłował do Konstantynopola, a

¹⁴ Kadzik, „Dwór polski Stefana. Część I”, 137–51.

¹⁵ Wystarczy porównać korespondencję Zamoyskiego z tego okresu do itinerarium monarchy. Z zachowanych listów ówczesnego podkanclerzego koronnego wiemy, iż 3 kwietnia był we Włocławku, zaś 16 maja w Bratiani, czyli w tych samych miejscach, w jakich przebywał w tym czasie Batory. Wrede, *Itinerarium króla Stefana*, 85–6; Sobieski, *Archiwum Jana Zamoyskiego*, 1: 133, 139.

¹⁶ Polkowski, red. *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego*, 73 (list króla Stefana do Mikołaja Radziwiłła wojewody wileńskiego, 7 kwietnia 1577).

¹⁷ Archiwum Skarbu Koronnego, 1/7/0/1/252: 23; 1/7/0/1/253: 101; 1/7/0/1/256: 109; 1/7/0/1/257: 193; 1/7/0/1/260: 134, 166; 1/7/0/1/261: 109–109v, 164v–165; 1/7/0/1/263: 118; 1/7/0/1/267: 47; 1/7/0/1/268: 141v; 1/7/0/1/269: 156v; 1/7/0/1/276: 64; 1/7/0/1/278, cz. 2: 30; 1/7/0/1/333: 141v; 1/7/0/1/334: 83v; 1/7/0/1/352: 176v–177; 1/7/0/1/353: 228; 1/7/0/1/370: 140v; 1/7/0/1/371: 37; 1/7/0/1/391: 292.

¹⁸ Archiwum Skarbu Koronnego, 1/7/0/1/253: 101.

¹⁹ „Akta oryginalne za panowania Stefana Batorego z lat 1576–1586”, 54–55 (listy od sułtana do Króla z 1586 r. przetłumaczone przed Dzierżką 29 marca 1586 r.); Archiwum Zamoyskich, 1/358/0/-/3037: 52–5 (list z Konstantynopola tłumaczony przez Dzierżką, marzec 1582).

nawet do Moskwy²⁰, asystował przy królu Stefanie, tłumacząc poselstwo tureckie²¹, czy sprawował funkcję przystawa dla wysłanników sułtana²². Z wymienionej pokrótce aktywności Dzierżka jednoznacznie wynika, że wykraczała ona znacznie poza typowe obowiązki członka dworu czy kancelarii. Niewątpliwie jego rola w otoczeniu monarchy była wyjątkowa, zatem nie powinno dziwić, że w ostatnim roku rządów Batorego Krzysztof Dzierżek awansował na funkcję sekretarza królewskiego, która najbardziej odpowiadała jego rzeczywistej działalności²³. Nieco innym przykładem osoby w służbie króla, powiązanej jednocześnie ze środowiskiem nadwornym i kancelaryjnym, był Piotr Frankus, zwany niekiedy Franciszkiem Włochem. Został przyjęty do kategorii urzędników nadwornych *salariati seculares et officiales*, w niektórych źródłach to stanowisko było określane jako *officialibus minoribus*, czyli niżsi urzędnicy nadworni. Piotr Frankus odgrywał rolę nadwornego geometra, jednakże odnotowano przy nim, iż należał do kancelarii mniejszej²⁴. Miało to związek z zadaniem, na potrzeby którego sprowadzono Włocha do Rzeczypospolitej. Wraz ze Stanisławem Pałochowieckim i Marcinem Strubiczem tworzyli zespół kartografów bezpośrednio podległy Janowi Zamoyskiemu²⁵. Przygotowywane mapy i ryciny z wojny z Moskwą były elementem propagandy króla Stefana zarówno na potrzeby wewnętrzne jak i zagraniczne²⁶. Zatem rodzi się pytanie, skoro Frankus *de facto* pracował dla kanclerza, to dlaczego został przyjęty na dwór królewski? Wydaje się, że odpowiedź pasuje zarówno do przypadku Włocha jak i wyżej wspomnianego Dzierżka, mianowicie byli oni wysoko cenionymi specjalistami i nadworne stanowisko miało być dla nich dużo bardziej odpowiednim zabezpieczeniem finansowym niż to, co oferowała praca w kancelarii. Być może liczyła się także kwestia prestiżu najbliższego otoczenia monarchy. Nie zmienia to oceny, iż w obu przypadkach dwór został potraktowany jako swego rodzaju pośrednik pomiędzy celami stawianymi przez władcę, a kancelarią bezpośrednio odpowiadającą za ich realizację.

Innym przykładem kooperacji pomiędzy obiema instytucjami było wykorzystanie serwitoratu królewskiego na potrzeby kancelarii. Przywilej ten zazwyczaj dotyczył osób

²⁰ Siemieński, *Archiwum Jana Zamoyskiego*, 3: 184 (list Krzysztofa Dzierżka do Jana Zamoyskiego, 26 maja 1583 r.); „Teki Włodzimierza Broel-Platera. Źródła do panowania Stefana Batorego. Rok 1578”, 44 (list króla Stefana Batorego do Mehmeda Baszy, 5 marca 1578 r.); „Teki Włodzimierza Broel-Platera. Źródła do panowania Stefana Batorego. Rok 1581”, 51 (list cara do króla, 15 lipca 1581 r.); Spasowicz, *Rajnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego*, 53.

²¹ Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana*, 70 (list od przyjaciela do marszałka Opalińskiego, 1 września 1581 r.).

²² Bielski, *Zbiór dziełopisów polskich*, 721.

²³ Archiwum Skarbu Koronnego, 1/7/0/1/276: 64; 1/7/0/1/278, cz. 2: 30; 1/7/0/1/279: 7v; 1/7/0/1/334: 22v; Boniecki, *Herbarz Polski*, 193; Kieniewicz, „Sekretariat Stefana Batorego”, 62.

²⁴ Archiwum Skarbu Koronnego, 1/7/0/1/253: 107v.

²⁵ Niedźwiedz, „Polska szesnastowieczna propaganda wojenna”, 501.

²⁶ Ibid., 490–3.

dostarczających specjalnych towarów, wykonujących przedmioty bądź świadczących określone usługi dla samego króla lub dworu. W tym przypadku chodziło o nadanie Mikołajowi Szarffenbergerowi [Scharffenberger], mieszczaninowi i drukarzowi krakowskiemu, statusu serwitora z tytułem drukarza królewskiego i zobowiązanie go, jak czytamy w tekście przywileju, do drukowania tekstów uniwersałów, konstytucji, praw i statutów, aby upowszechnić pisma wychodzące z kancelarii²⁷. W zamian za zwolnienia z różnych świadczeń na rzecz miast, w jakich przebywał, Szarffenberger był zobligowany do utrzymywania na dworze sługi ze sprzętem, który *de facto* nie był wykorzystywany na potrzeby nadworne tylko kancelaryjne²⁸.

Dwór również stanowił zaplecze logistyczne dla kancelarii. Powszechnie znanym faktem jest przewożenie ksiąg metryki koronnej w ślad za monarchą podczas jego podróży. W czasach Zygmunta Augusta miał utrwalić się zwyczaj, że podróżującą metryką była ta z kancelarii mniejszej, podczas gdy księgi metryki z kancelarii większej pozostawały na Wawelu²⁹. W czasach Batorego dzięki zachowanym kwitom dotyczącym ponoszonych kosztów przez skarb królewski na tenże transport wiemy, iż obie metryki koronne były transportowane. Szczególnie interesujący pod tym względem jest początek panowania, kiedy Jan Zamoyski, podkanclerzy praktycznie nie opuszczał otoczenia nadwornego, stając się najważniejszym doradcą monarchy. Zdawać by się mogło, że w takiej sytuacji to księgi podkanclerzego powinny być przy królu, podczas gdy mamy informacje ze źródeł o transportowaniu metryki z kancelarii większej³⁰. Z kolei w 1581 r. Stanisław Jemiołkowski, pisarz kancelarii mniejszej był odpowiedzialny za przewóz ksiąg metryki koronnej na Litwę³¹. Zapewne miało to związek z pobytem króla Stefana w stolicy Wielkiego Księstwa, tuż przed ostatnią wyprawą na wschód, na Psków. Osobną kwestią pozostaje, która z metryk była przewożona. Osoba Jemiołkowskiego oraz fakt, iż Batory przebywał w Wilnie od początku maja do drugiej połowy czerwca, zaś Jan Zamoyski, wtedy już kanclerz wielki, zjawił się tam dopiero ok. 10 czerwca³², sugerują, iż była to kancelaria mniejsza. Okazjonalnie dwór partycypował w kosztach działalności kancelarii, np. finansując rozesłanie uniwersałów z Warszawy na Mazowsze³³.

²⁷ Metryka Koronna, 1/4/0/1/MK 115: 181v–183 (w zeznaniu z 22 lutego 1577 r.).

²⁸ Zob. Juda, *Przywileje drukarskie*, 22–3.

²⁹ Korolko, *Seminarium Rzeczypospolitej*, 50.

³⁰ Archiwum Skarbu Koronnego, 1/7/0/1/256: 203v, 211v; 1/7/0/1/257: 289v, 300–300v; 1/7/0/1/258: 76, 87v.

³¹ *Ibid.*, 1/7/0/1/261: 243v.

³² Pod tą datą znany jest list z pobytu Zamoyskiego w Wilnie, prawdopodobnie pojawił się tam kilka dni wcześniej, bo 2 czerwca był w Knyszynie. Siemieński, *Archiwum Jana Zamoyskiego*, 2, 48.

³³ Archiwum Skarbu Koronnego, 1/7/0/1/263: 275v.

Zachowały się także informacje, iż pracownicy kancelarii za wykonywanie swojej pracy otrzymywali dodatkową gratyfikację ze skarbu królewskiego, jaka była typowa dla dworzan i sług nadwornych, którym poza pensjom przysługiwała premia za wykonanie zleconego zadania. Były one umieszczane w odpowiednim miejscu w księgach skarbowych, w kategorii zawierającej wydatki na różnorodne cele związane z działalnością dworu (było to kupno towarów lub zapłata za świadczone usługi). Takim przykładem może być Mateusz Bech [Bechio], pisarz kancelarii większej, który za prowadzenie metryki i dokumentacji na potrzeby sejmu z 1580 r. oraz konwokacji senatorów z Grodna i Wilna tego roku otrzymał 64 floreny³⁴. Również przygotowania do sejmów były opłacane w ramach kategorii wydatków na tzw. nadworne cele wspólne. Podkanclerzy koronny Wojciech Baranowski w 1586 r. otrzymał w ten sposób środki na organizację posiedzenia parlamentarnego w roku następnym³⁵. Byli też tacy jak Droziński, występujący w źródle z określeniem *ministeriali in cancelaria*, który w 1586 r. otrzymał gratyfikację za misję w sprawie skarbu królewskiego³⁶. Niestety, brak imienia nie pozwala określić relacji pomiędzy nim a kurierem nadwornym Wacławem Drozińskim³⁷. Ten ostatni w tym okresie cały czas służył na dworze i gdyby okazało się, że mówimy o jednej i tej samej osobie, to byłby to kolejny przykład człowieka łączącego funkcje w ramach obu instytucji.

Partycypacja dworu w ponoszeniu części kosztów działalności kancelarii oraz gratyfikowanie personelu podległego kanclerzom na zasadach przysługujących dworzanom i służbie nadwornej nie były sytuacjami częstymi, z czego warto zdawać sobie sprawę. Brakuje regularności w tego rodzaju świadczeniach. Bardziej mieliśmy do czynienia z działaniem okazjonalny. Najwidoczniej w momentach, w których sposób zarządzania personelem kancelarii natrafiał na trudności lub chciano go jakoś wynagrodzić, wtedy sięgano do metod znanych na dworze królewskim. Można zaryzykować stwierdzeniem, iż w pewnym sensie dwór był zabezpieczeniem dla działalności kancelarii, przede wszystkim w wymiarze materialnym. W przeciwieństwie do niej posiadał znacznie większe dochody i mógł nimi w miarę potrzeby elastycznie zarządzać, chociaż jak to często bywało, nie tylko za panowania Batorego, miewał problemy z płynnością finansową³⁸.

³⁴ Ibid., 1/7/0/1/260: 76.

³⁵ Ibid., 1/7/0/1/276: 139v.

³⁶ Ibid., 1/7/0/1/278, cz. 2: 85.

³⁷ Kadzik, „Dwór polski Stefana. Część II”, 408.

³⁸ „Listy”, 15–16 (list Stefana Batorego do Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła, 11 grudnia 1585 r.); „Teki Włodzimierza Broel-Platera. Źródła do panowania Stefana Batorego. Rok 1585”, 62v–63.

Innej formy współpracy między obiema instytucjami możemy doszukać się w funkcjonowaniu sekretarzy królewskich. W literaturze przedmiotu toczyła się wymiana opinii na temat tych spośród nich, którzy formalnie należeli do dworu³⁹. Wszystko za sprawą Reinholda Heidensteina, sekretarza króla Stefana, który opisując funkcjonowanie kancelarii, miał podzielić ich na jeżdżących (nadwornych) i piszących (kancelaryjnych). Zostało to zgodnie ocenione przez historiografię za model idealny, gdyż sam autor dzieła *Cancellarius sive de dignitate...* podawał sprzeczne z tą tezą przykłady⁴⁰. Z kolei Leszek Kieniewicz, charakteryzując sekretarzy królewskich Stefana Batorego, traktował ich jako jedną grupę, bez podziału między kancelarie czy dwór, uznając, iż ich przynależność do jednej z tych instytucji sprowadzała się do odmiennej formy uposażenia, duchowni otrzymywali beneficja, zaś świeccy pensję nadworną⁴¹. To zdanie można jeszcze wesprzeć opinią Andrzeja Wyczańskiego, który proponował, by przy zaliczaniu do grona sekretarzy kierować się kryterium wykonywanych obowiązków oraz faktem, iż byli urzędnikami króla, a nie kanclerza czy kancelarii⁴². Jeżeli przyjmiemy ten punkt widzenia, który wpisuje się w tzw. podejście funkcjonalne, to nie ulega wątpliwości, iż nie było między nimi praktycznie żadnych różnic w wykonywanych zadaniach na rzecz władcy. Sekretarze zaliczeni do grona ściśle rozumianego dworu królewskiego, chciałoby się powiedzieć domu monarchy, zajmowali się misjami dyplomatycznymi, pełnili rolę posłów królewskich na sejmiki czy inne zadania wewnątrzkrajowe, dokonywali inspekcji w dobrach królewskich⁴³. Najprawdopodobniej z racji wykształcenia, posiadanych umiejętności z zakresu administracji oraz przynależenia do dworu dodatkowo odpowiadali za biurokrację nadworną, gdyż zlecano im m.in. organizowanie zaopatrzenia dla dworu czy wypłatę pensji dla dworzan i służby. Zdarzało się, iż pełnili funkcję reprezentacyjną, np. wręczając ubogim jałmużnę w imieniu króla Stefana, co było czynnością typowo dworską⁴⁴. Te ostatnie aspekty wyróżniały ich od pozostałych członków sekretariatu królewskiego, natomiast powstaje pytanie, czy ta jedna różnica dotycząca nadwornej aktywności jest wystarczającym powodem, by mówić o podziale wśród sekretarzy w czasach Batorego na tych

³⁹ Na opinię Heidensteina na temat podziału sekretarzy na dwie grupy w czasach obu Zygmunatów powołuje się Tomczak, „Kilka uwag o kancelarii”, 158, 162–163. Wątpliwości ma Kieniewicz, który zwrócił uwagę, że znany kronikarz mógł opisywać sytuację z czasów panowania Batorego lub własne poglądy na ten temat (Kieniewicz, „Projekt ordynacji kancelaryjnej”, 720.). Najbardziej krytyczna w stosunku do dzieła Heidensteina jest Augustyniak, która uważa, że nie opisał on rzeczywistej pracy kancelarii, tylko przedstawił obraz idealny (Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”*, 190).

⁴⁰ Kieniewicz, „Sekretariat Stefana Batorego”, 39.

⁴¹ Ibid., 34.

⁴² Wyczański, *Między kulturą a polityką*, 23, 55.

⁴³ Kadzik, „Dwór polski Stefana. Część I”, 77–8. Porównaj z czasami jagiellońskimi: Korolko, *Seminarium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego*, 53–9; Wyczański, *Między kulturą a polityką*, 65–78.

⁴⁴ Kadzik, „Dwór polski Stefana. Część I”, 78–9.

z kancelarii i dworu? Nie wydaje mi się, gdyż wystarczy dokładniej przeanalizować ową działalność, by dostrzec, że pierwsze zajęcia, te o charakterze państwowym, były znacznie częściej wykonywane niż te w interesie otoczenia dworskiego. W przypadku tych drugich obowiązków należało przygotować właściwe dokumenty, częstokroć w grę wchodziły duże sumy pieniędzy, jak przy wypłacie wynagrodzenia dla wszystkich dworzan i służby, więc zlecano to zadanie zaufanym osobom, a nie personelowi niższego szczebla. Idealnymi urzędnikami do tego rodzaju zadań byli sekretarze na etacie dworskim, gdyż poza wykształceniem i umiejętnościami kancelaryjnymi po prostu znali relacje w środowisku nadwornym.

Poza kwestiami odnoszącymi się do obowiązków należy wskazać na jeszcze jeden aspekt w czasach Batorego, jaki miał wpływać na relacje pomiędzy sekretarzami a kancelarią. Była nim osoba wszechwładnego Jana Zamoyskiego, który jako były sekretarz Zygmunta Augusta doskonale zdawał sobie sprawę z ważkiej roli, jaką odgrywali *secretarii regii* dla władcy, dlatego podporządkował sobie cały personel biurokracji centralnej⁴⁵.

Stosunki między dworem a kancelarią, uzupełnianie lub zastępowanie członków jednego personelu przez drugi w zależności od bieżącej sytuacji nie należy odczytywać w dzisiejszych, zbiurokratyzowanych kategoriach jako przykłady na niewydolność którejkolwiek instytucji. W literaturze przedmiotu w odniesieniu do działalności kancelarii w tym okresie podnoszono argumenty przeciwko tego rodzaju ocenie, jaka wynikała z tzw. weberowskiego modelu biurokracji, jednocześnie zwracając uwagę na ewolucyjny charakter zmian w kierunku, jaki jest nam współcześnie dobrze znany⁴⁶. W niniejszym tekście zaproponowałem nieco odmienne podejście od dotychczas najbardziej popularnego w analizie działalności dworu i kancelarii. Jeżeli potraktujemy obie instytucje osobno, zawężając swoją analizę do ich struktury, w mojej opinii artykułu zniknie z pola widzenia rola kancelarii i dworu jako narzędzi władzy monarchy w sztuce rządzenia; jako środków do administrowania państwem, które przecież nie realizowały odmiennych celów króla, tylko częstokroć współdziałały ze sobą, odpowiadając za swój obszar, ale będąc częścią większego przedsięwzięcia. Potwierdzały to przywołane przykłady z okresu panowania króla Stefana, od przejmowania wzajemnie zadań przez członków personelu obu instytucji, wykorzystywania środków materialnych dworu na rzecz kancelarii, powielania sposobów zarządzania lub gratyfikacji czy wreszcie kończąc na osobach formalnie przynależących do jednej instytucji, a w rzeczywistości wykonujących zadania na poczet drugiej lub takich, którzy po prostu przynależeli zarówno do dworu jak i

⁴⁵ Augustyniak, *Wazowie i „królowie rodacy”*, 191.

⁴⁶ Krawczuk, *Metrykanci koronni*, 16–7; Chorażyczewski, *Przemiany organizacyjne*, 13.

kancelarii. Prowadzi to do wniosku, iż Batory podchodził do kwestii zarządzania państwem w sposób pragmatyczny. Korzystał w równym stopniu z usług dworzan i służby nadwornej, którzy byli osobistym personelem monarchy, oraz z kadry kancelarii, która stanowiła aparat administracji centralnej państwa. Liczył się cel do osiągnięcia, zaś kwestie formalne odchodziły na dalszy plan. Wydaje się, że zaproponowane we wstępie tzw. podejście funkcjonalne, analizujące problem badawczy centrum władzy nie z punktu widzenia struktury instytucji, ale przede wszystkim z pozycji celu władcy oraz środków do jego osiągnięcia, jakimi posługiwał się personel nadworny i kancelaryjny, daje nowe możliwości dla zrozumienia sposobów administrowania nowożytnym państwem. Warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden aspekt, mianowicie w tym ujęciu koncentrujemy się na kooperacji między tzw. średnim pionem urzędniczym, który częstokroć po prostu nie jest uwzględniany w analizie sposobów rządzenia, zazwyczaj skupionej na najwyższych dostojnikach państwa.

Bibliografia

- „Akta oryginalne za panowania Stefana Batorego z lat 1576–1586”. BK 277. Biblioteka Kórnicka PAN.
- Archiwum Skarbu Koronnego 1388–1826. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. 1/7/0.
- Archiwum Zamoyskich 1155–1938. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. 1/358/0.
- Augustyniak, Urszula. *Wazowie i „królowie rodacy”. Studium władzy królewskiej w Rzeczypospolitej XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo „Semper”, 1999.
- Bielski, Marcin. *Zbiór dziełopisów polskich we czterech tomach zawarty. T.1, kronika Marcina Bielskiego niegdyś w Krakowie drukowana teraz znowu z doprowadzeniem aż do Augusta III przedrukowana*. Drukarnia J. K. Mci y Rzeczypospolitej u XX. Societatis Jesu, 1764. <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/14977/edition/13240>.
- Bonicki, Adam. *Herbarz Polski*. T. 5, Warszawa: skład główny Gebethner i Wolff w Warszawie, 1902.
- Borkowska, Urszula. *Dynastia Jagiellonów w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011.
- Chłapowski, Krzysztof, red. *Ordynacja dworu Zygmunta III z 1589 roku*. Warszawa: „Neriton”; Instytut Historii PAN, 2004.

- Chorażyczewski, Waldemar, i Wojciech Krawczuk, red. *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych. Między władzą a społeczeństwem. Materiały konferencji naukowej, Toruń 18 kwietnia 2002 roku*. Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2003.
- Chorażyczewski, Waldemar, *Przemiany organizacyjne polskiej kancelarii królewskiej u progu czasów nowożytnych*, Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007.
- Fabiani, Bożena. *Warszawski dwór Ludwika Marii*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1976.
- Ferenc, Marek, *Dwór Zygmunta Augusta. Organizacja i ludzie*, Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V, 2014.
- Juda, Maria. *Przywileje drukarskie w Polsce*. Lublin: Agencja Wydawniczo-Handlowa AD, 1992.
- Kadzik, Dominik, „W kręgu dworskim w czasach króla Stefana Batorego – służby skarbowi, straż marszałkowska i służba prywatna dworzan”, *Kronika zamkowa. Roczniki. Seria Nowa* 9 (2022): 39–56.
- Kadzik, Dominik. „Dwór polski Stefana Batorego. Część I i II”. Rozprawa doktorska. Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, 2018. Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (2018/221).
- Kieniewicz, Leszek, „Projekt ordynacji kancelaryjnej za Henryka Walezego”, *Przegląd Historyczny* 78, z 4 (1987): 713–21.
- Kieniewicz, Leszek, „Sekretariat Stefana Batorego. Zbiorowość i kariery sekretarzy królewskich”. W *Spółeczeństwo staropolskie. Studia i szkice*, zredagowali Anna Izydorczyk i Andrzej Wyczański, 4: 33–68. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1986.
- Korolko, Mirosław. *Seminarium Rzeczypospolitej Królestwa Polskiego. Humanisci w kancelarii królewskiej Zygmunta Augusta*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, 1991.
- Krawczuk, Wojciech, *Metrykanci koronni. Rozwój registratury centralnej od XVI do XVIII wieku*, Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”, 2002.
- „Listy”. Rps 92. Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu.
- Marchwińska, Agnieszka, *Królewskie dwory żon Zygmunta Augusta. Organizacja i składy osobowe*, Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2008.
- Metryka Koronna 1414–1839. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. 1/4/0.

- Niedźwiedź, Jakub. „Polska szesnastowieczna propaganda wojenna w działaniu: przypadek Atlasu Księstwa Połockiego (1580)”. *Terminus. Czasopismo Poświęcone Literaturze i Kulturze Dawnej* 19, z 3 (2017): 477–510.
- Palkij, Henryk, „Problem komunikacji między kanclerzem wielkim koronnym a dworem w procesie tworzenia dokumentów w czasach Augusta II”. *Studia Archiwalne* 2 (2006): 95–104.
- Piotrowski, Jan. *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*. Zredagował Aleksander Czuczynski, Kraków: nakładem Księgarni Spółki Wydawniczej Polskiej, 1894.
- Polkowski, Igancy, red. *Sprawy wojenne króla Stefana Batorego. Diariusze, relacje, listy i akta z lat 1576–1586*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1887.
- Siemieński, Józef, red. *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. 1580–1582*. T. 2, Warszawa: Druk Piotra Laskauera i s-ki, 1909.
- Siemieński, Józef, red. *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. 1582–1584*. T. 3, Warszawa: Druk F. Wyszynskiego i s-ki, 1913.
- Skibniewska, Józefa. *Dwór królewski Aleksandra Jagiellończyka w latach 1501–1506*, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015.
- Sobieski, Wacław, red. *Archiwum Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. 1553–1579*. T. 1, Warszawa: Druk Piotra Laskauera i s-ki, 1904.
- Spasowicz, Włodzimierz, red. *Rajnolda Hejdensztejna sekretarza królewskiego, Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. Ksiąg XII*. Przetłumaczył Michał Gliszczyński. T. 2. Petersburg: nakładem i drukiem Bolesława Maurycego Wolffa, 1857.
- Sułkowska-Kurasiowa, Irena. *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967.
- Syta, Krzysztof. „Kancelaria królewska za Andrzeja Zamoyskiego 1764–1767”. W *Belliculum diplomaticum II Thorunense. Kancelarie władców na ziemiach polskich w średniowieczu i czasach nowożytnych na tle porównawczym*, zredagowali Waldemar Chorażyczewski i Janusz Tandecki, 117–29. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007.
- Tandecki, Janusz. „Kancelaria krzyżacka w państwie zakonnym w Prusach”. W *Belliculum diplomaticum II Thorunense. Kancelarie władców na ziemiach polskich w średniowieczu i czasach nowożytnych na tle porównawczym*, zredagowali Waldemar Chorażyczewski i Janusz Tandecki, 75–86. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007.

- „Teki Włodzimierza Broel-Platera. Źródła do panowania Stefana Batorego. Rok 1578”.
3169/III. Biblioteka Narodowa Ossolineum we Wrocławiu.
- „Teki Włodzimierza Broel-Platera. Źródła do panowania Stefana Batorego. Rok 1581”.
3172/III. Biblioteka Narodowa Ossolineum we Wrocławiu.
- „Teki Włodzimierza Broel-Platera. Źródła do panowania Stefana Batorego. Rok 1585”.
3176/III. Biblioteka Narodowa Ossolineum we Wrocławiu.
- Tomczak, Andrzej. „Dwór ostatnich Jagiellonów (głos w dyskusji)”. W *Kraków w dobie Renesansu: materiały z Sesji Naukowej z Okazji Dni Krakowa w roku 1986*, zredagował Jerzy Wyrozumski, 97–100. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 1989.
- Tomczak, Andrzej. „Kilka uwag o kancelarii królewskiej w drugiej połowie XVI w.”. *Archeion* 37 (1962): 235–52.
- Wrede, Marek, *Itinerarium króla Stefana Batorego 1576–1586*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010.
- Wyczański, Andrzej, „O potrzebie badań nad kancelarią Zygmunta Starego (1506–1548)”. W *Historia i archiwistyka. Księga pamiątkowa ku czci profesora Andrzeja Tomczaka*, zredagowali Jerzy Dygdała i Bolesław Woszczyński, 147–52. Toruń; Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 1992.
- Wyczański, Andrzej. *Między kulturą a polityką. Sekretarze królewscy Zygmunta Starego (1506–1548)*. Warszawa: Wydawnictwo PWN, 1990.
- Żądłowski, Dawid. „Sekretarze królewscy Władysława IV Wazy w kancelarii królewskiej”. W *Polska kancelaria królewska. Między władzą a społeczeństwem*, zredagowali Waldemar Chorążyczewski i Wojciech Krawczuk, 3: 55–67. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008.